

УДК 94(477):329.052«1989-1990»
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2020/3.2>

Білик Я.О.

Одеський національний політехнічний університет

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ У ПРОЦЕСІ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ (КІНЕЦЬ 80-Х – ПОЧАТОК 90-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ)

У публікації здійснюється паралель між українською і радянською інтелігенцією у період становлення незалежної держави. Наочно показується відмінність між двома соціальними типами. Зокрема, природа походження, ставлення до колег, до інших культур тощо. Продемонстровано ментальні ознаки. Автор доводить, що національна інтелігенція відіграла важливу культурну й громадсько-політичну роль, тому піддавалась переслідуванню з боку влади. Українська інтелігенція, на відміну від радянської, характеризувалась наявністю критичного мислення, серйозною аргументацією, що ґрунтувалася на знаннях вітчизняної історії, культури, філософії. Критичне мислення завжди обґрунтовано-доказове.

Під час демократизації суспільства національна інтелігенція стала рушієм політичних процесів у державі, силою, що об'єднала навколо націю, утворила Народний рух України. Підкреслено державотворчу місію інтелігенції. Показано, що до складу НРУ входили провідні науковці України – Віталій Дончик, Леонтій Сандуляк, Володимир Черняк, Мирослав Попович, Юрій Ключковський, Володимир Білецький та інші. У статті висвітлюється питання про створення Української асоціації незалежної творчої інтелігенції (УАНТеї) 7 грудня 1987 р. за ініціативи творчої інтелігенції на противагу Спілкам. Аналізується Декларація УАНТеї.

Здійснено загальну характеристику провідних українських видань кінця 80-х р. ХХ ст. Продемонстровано відстоювання інтелігенцією власних поглядів на шпальтах періодичних видань. Утвердження свободи слова відбувалося через критику редакторів консервативних і стагнаційних видань. Наведені приклади конструктивного звернення української інтелігенції до керівництва видавництва. Особливо гостро протистояння прогресивних і консервативних сил прослідковується навколо газети «Радянська Україна». Зразком інтелектуальної полеміки з владою можна вважати листи і промови В. Чорновола, Л. Лук'яненка, Б. Гориня і багатьох інших. Інтелектуальна еліта відзначалася високим ступенем згуртованості навколо ідеї, провідної думки задля досягнення мети, відстоювання національних інтересів.

Ключові слова: національна інтелігенція, радянська інтелігенція, НРУ, В. Чорновіл, науковці, письменники.

Постановка проблеми. Інтерес до проблеми інтелігенції сприяє виникненню низки філософських, історичних, соціологічних, культурологічних розвідок, спрямованих на переосмислення її функціонування не тільки у сфері культури, а передусім у процесі державотворення. «У контексті посилення в Центральній Європі проблематики громадянського суспільства інтелігенція як суспільна верства найбільш вдало акумулювала суспільно-політичні та соціальні настрої різних суспільних груп, не задоволених комуністичним режимом» [1, с. 36]. Україна не залишилася осторонь цих процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні інтелігенція відіграла важливу культурну й громадсько-політичну роль. Так, у 40-х роках у пресі стали активно обговорювати цей феномен. Про інтелігенцію писали як про силу, що має активну громадську позицію. Г. Захарченко

наголошував, що завдяки небайдужості інтелігенція мала вплив і завоювала авторитет народу. «Попри матеріальні нестатки «йшла у народ», несла йому знання й поширювала політичний кругозір» [2]. Антиподом більшовизму, виразником духу народу називав інтелігенцію Ю. Бойко [3].

В. Михальський писав, що генерація української інтелігенції, яка сформувалася наприкінці ХІХ ст., перед війною 1914 р. та в роки революції і громадянської війни, майже зникла. «Залишилися тільки одиниці з старої когорти борців, яких ми повинні оточити глибокою увагою і пошаною, щоб перейняти від них кращі національні традиції й заповіді, довіривши їм керівну першість у сучасній розбудові нашого життя. Роки політичного і духовного гноблення убили де в кого творчий запал, самовідданість, бадьорість і енергію, почуття нових, вічно мінливих форм суспільного життя» [4]. Так, репресії проти культурної і науко-

вої еліти призвели до припинення родинної спадкоємності у колах інтелігенції. Втім інтелігенція в українському суспільстві ніколи не зникала, що пояснюється витоками, специфікою її походження в Україні. На шпальтах газети «Львівські вісті» 1942 р. слушно зазначалося, що в Україні між інтелігенцією і селом нема тієї прірви, що в інших народів, де ці дві суспільні верстви різко від себе відмежовані, творять два окремі світи. «Селянство – це ядро нашої нації, бо яких 85% усього населення. А й наша провідна верства – інтелігенція виводиться у більшості безпосередньо з села. Тому характер, психіка і спів відчуття нашої нації є наскрізь селянські. Через те наша література є селянська, наша музика оперта на народних мотивах, у нашому мистецтві ... сильний вплив народного мистецтва...» [5]. Митець Петро Андрусів наголошував, що сучасна українська інтелігенція в своїй головній масі виводить свій духовий родовід із селянського середовища [6, с. 15].

Не є винятком засновки і провідні діячі НРУ. Наприклад, Іван Драч народився в с. Теліжинці на Київщині, Володимир Черняк (у с. Мнишин) і Микола Пороський (с. Заріцьк) на Рівненщині, Михайло Горинь – у с. Кнісело на Львівщині, Володимир Яворівський – у с. Теклівка на Вінниччині, Олександр Лавринович – у с. Овруч на Житомирщині тощо. Так, В. Чорновіл вказував, що виховувався у родині сільських інтелігентів. «Батьки вчителювали на Черкащині, початково створювали довкола мене своєрідний вакуум, оберігаючи від гірких плодів дерева пізнання. Згодом розповіли про голодомор, репресії, ув'язненого родича», – згадував він [7, с. 91]. Тому, ймовірно, українська інтелігенція у більшості своїй не вдавалася до ідеалізму, який «у тій чи тій формі завжди був притаманний інтелігенції» [8, с. 179]. Окрім того, мова, як один з основних компонентів національної ідентичності, об'єднувала інтелігенцію і селян.

У Словнику соціологічних і політичних термінів зазначено: «Інтелігенція – соціальна верства людей, професійно зайнятих розумовою, переважно складною творчою працею <...> Це ... й специфічна спільність, яка вбачає смисл свого існування в тому, щоб нести плоди освіченості (культури, освіти, політичного пізнання тощо) в маси, і розцінює цю діяльність як свою головну культурно-історичну місію» [9, с. 46]. Як надіндивідуальну спільноту розуміє поняття «інтелігенції» Анатолій Лой. Він зазначає, що інтелігенція – це і є уявно об'єднана потуга освічених і морально відповідальних індивідів, що мислиться у вигляді спільноти, котра здатна чинити спротив наявній

дійсності й пропонувати проекти нового устрою, де люди будуть жити вільно і щасливо [10, с. 11]. Ярослав Пасько основними характеристиками цього соціального типу називає професійність і освітні ознаки [1, с. 36].

Постановка завдання. Метою публікації є аналіз феномену української інтелігенції кінця 80-х- початку 90-х років крізь призму історико-політичного дискурсу ХХ століття. Проведена паралель між українською і радянською інтелігенцією у період становлення незалежної держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під час демократизації суспільства інтелігенція стала рушійною силою політичних процесів у державі, «саме вона утворила Рух» [11, с. 59]. Про її державотворчу місію говорив Д. Павличко: «Водночас ідея української державності поширилася в середовищі наукової, гуманітарної і технічної інтелігенції, яка наприкінці 80-х років створила багато громадських напівлегальних антирадянських організацій. Так виникла троїста плеяда українських інтелігентів, що організувала Рух, <...> повела за собою народні маси і, зрештою, створила революційну атмосферу, єдиним мирним виходом з якої могло бути тільки проголошення самостійної України» [12, с. 20]. Дійсно, науковці склали лівову частину серед лідерів Руху. Це Віталій Дончик, Леонтій Сандуляк, Володимир Черняк, Мирослав Попович, Юрій Ключковський, Володимир Білецький та інші. Василь Маркусь писав: «Академія Наук УРСР – це могутня кузня української науки великого народу <...> Дуже цікаве, я б сказав, дуже надійне і дуже оптимістичне явище – це те, що не настільки суспільствознавчі інститути – інститут історії, держави і права, вивчення зарубіжних країн, як саме технічні інститути точних, природознавчих наук мають багато надзвичайно здібних і національно свідомих людей. Осередки Руху існують практично при всіх інститутах, зокрема у згаданих галузях наук» [13, с. 161].

Інтелігенція виробляла політичний курс й ідеологію НРУ, відстоюючи національно-державні інтереси країни, спрямовані на набуття України певної ваги у світі, тобто геополітичного статусу. Її антиподом була так звана радянська інтелігенція. Масове знищення національної інтелігенції більшовицьким режимом супроводжувалося створенням альтернативного прошарку населення – радянської інтелігенції. Г. Захарченко розглядав «совєтську» інтелігенцію, як виразника «слухняного зняряддя більшовицького пригнічення народу» [2]. Володимир Наддніпрянець

поряд зі словом «совєтська» вживав «пролетарська». У такий спосіб пояснював природу цього явища. Втім він упевнений, що радянській владі, попри всі старання, так і не вдалося створити цей феномен. Оскільки одна частина після одержання освіти стала у ряди робітників через свою неспроможність, а друга, значно менша, але обдарована і здібна, переросла сподівання влади і, забувши про своє «пролетарське» походження, стала справжньою інтелігенцією. «Ця молода генерація-інтелігентів стала інтелектуальною силою саме тому, що вирвалася з обійм „класової” свідомості і марксистської трафаретності. Вони приєдналися до загальнолюдських принципів» [14]. Макс Вебер до «пролетарської» інтелігенції відносив напівучених, що, втручаючись у політику, у хід історії, одержали ґрунт, щоб узяти реванш у тих, хто домінує в інтелектуальному світі [15, с. 318–319].

«Радянська» інтелігенція під тиском влади не лише втратила національний ґрунт, а й перетворилася на механізм боротьби системи проти інтелектуальних сил, підписуючи листи-звернення здебільшого декламованого характеру на сторінках офіційних видань. Ця реакційна частина творчої інтелігенції була проти змін, тому проявляла ініціативу в підтримці номенклатури, а деякі були її частиною. Поет Роман Лубківський слушно зазначав, що культурний рівень опонентів перебудови – дуже своєрідне питання. «Зазвичай протистоять змінам люди, яких не назвеш інтелігентами. Це люди, які у своїх демагогічних пасажах переважно користуються методом цитування. Вони зазубрили певні догми і формули, але ніколи глибоко не вчитувалися в класиків марксизму-ленінізму, не досягнули премудростей філософії, історії, здебільшого дуже обмежені у своїх естетичних запитах» [16, с. 111]. Найбільш показово це на сторінках періодичних видань.

Олекса Круча давав таку характеристику виданням у 1989 році: «„Літературна Україна” сміливо передус у загальнонаціональних ініціативах» [17, с. 106]. Між іншим, це значно позначилося на передплаті газети. Кількість читачів з 15 тис. збільшилася до 71 тис. [18, с. 126]. Інша щотижнева газета – «Культура і життя», за спостереженням Олекси Круча, більш полохлива. Її редактура почуває себе більш беззахисною, ніж «Літературки». «Вісті з України», які і раніше були упривілейовані, не відстають від так званої перебудови й тепер. Решта газет вичікує, яка доля спіткає їхніх більш відважних колег. Особливо це стосується обласних газет» [17, с. 106]. Переорієнтувалися не всі й республіканські масмедіа.

Гостре зіткнення прогресивних і консервативних сил прослідковується навколо газети «Радянська Україна». Втім національна інтелігенція давала достойну відповідь. Цього ж року Левко Лук'яненко, звертаючись до редактора «Радянської України», зазначав, що очолювана ним газета залишається на попередній стадії розвитку, на стадії застою, оскільки редакція просякнута застарілим мисленням, вона й неспроможна бачити такі національні проблеми, як утворення на Дніпрі величезних калюж із синіми водоростями Чорнобильської трагедії, будівництво каналу на півдні України, руйнація національної культури, нівечення національних традицій і звичаїв, трагічний стан мови тощо [19, с. 107–108].

Отже, національній інтелігенції, на відміну від опонентів-демагогів, які користувалися лише цитуванням, характерно було критичне мислення і вагома аргументація, що базувалася на знаннях історії, культури, філософії; відстоювання власної позиції та викриття неправди. Критичне мислення завжди обґрунтовано-доказове. Зразком інтелектуальної полеміки з владою можна вважати листи і промови В. Чорновола, Л. Лук'яненка, Б. Гориня і багатьох інших.

Наприкінці 80-х років на шпальтах «Сучасності» Олекса Круча зазначав, що художньо-публицистичні журнали, очолювані переважно професійними літераторами, гостріше, ніж інші періодичні видання, прореагували на післябрежнєвську ситуацію, схарактеризовану тимчасовою відсутністю нових критеріїв того, що ж вважати «ідеологічним злочином» сьогодні [17, с. 106]. Активна участь письменників пояснюється передусім історично. С. Пригара ще в 1913 р. на шпальтах газети «Рада» писав: «Наша інтелігенція більш письменницька, ніж яка інша – це правда. Але ви забуваєте, що ми говорили про белетристику, для якої треба художнього таланту» [20]. Ця ознака, по суті, є ще одним феноменом української інтелігенції.

Особливо активну позицію в НРУ займали письменники. Василь Маркусь писав: «Правда, Рух почався в літературних колах, серед членів Спілки письменників та в Інституті літератури ім. Т. Шевченка АН. Цього годі заперечувати і треба віддати належне письменникам, адже саме вони були в авангарді нашого нинішнього руху за національне відродження. Це в традиції нашої і, мабуть, в традиції кожного народу, котрий на тому етапі пробуджується, що саме письменники беруть провід у свої руки» [13, с. 160].

Науковці А. Бичко й І. Бичко, досліджуючи феномен національної інтелігенції з огляду екзис-

тенціональної методології, зазначали про ментальну відмінність української інтелігенції від російської. Однією з істотних рис московської ментальності є нетолерантність до всього іноземного [21, с. 72]. Це, до речі, наочно простежується і в діяльності радянської інтелігенції. Втім українська інтелігенція завжди з повагою ставилася до іншої культури. Наприклад, у програмах НРУ надавалось важливого значення вирішенню питань національних меншин. Василь Деревінський, аналізуючи зовнішньополітичну діяльність В. Чорновола, писав: «Лідер НРУ відстоював не лише національні інтереси України, а й дбав про розвиток і захист демократії та прав людини в інших країнах. У зверненнях до керівництва Білорусі, Вірменії, Грузії закликав припинити переслідування опозиції та відмінити судові вироки її представникам» [22, с. 34].

Інтелектуальна еліта відзначалася високим ступенем згуртованості навколо ідеї, провідної думки задля досягнення мети, відстоювання національних інтересів. 7 грудня 1987 р. за ініціативи творчої інтелігенції на протигагу Спілкам було створено Українську асоціацію незалежної творчої інтелігенції (УАНТеї). До ініціативної групи увійшли Почесні члени Міжнародної письменницької організації ПЕН-клубу: Ігор Калинець, Михайло Осадчий, Микола Руденко, Степан Сапеляк, Євген Сверстюк (голова), Іван Світличний, Ірина Сенік, а також особистості, що стали фундаторами НРУ, – Вячеслав Чорновіл та Михайло

Горинь. У Декларації Української асоціації незалежної творчої інтелігенції (УАНТеї) грамотно обґрунтовано відсутність демократичного руху у спілках: «Офіційні творчі спілки України ігнорують цілий ряд поетів, прозаїків, критиків, публіцистів, художників, яких визнали читачі і глядачі багатьох країн світу...» [23, с. 62]. Вони також не репрезентують всієї повноти духовних, літературно-культурних і громадських процесів, що ширяться в Україні [23, с. 63]. Метою об'єднання було передбачено видання творів членів УАНТеї окремими книжками, підготовка і випуск періодичних видань і альманахів, літературо-мистецьких портретів, організація художніх виставок, усна і письмова пропаганда творчості УАНТеї, підтримка всіх, хто бажає своїм талантом і громадською мужністю прислужитися благу і духовному розквіту рідного українського народу [23, с. 63].

Висновки. Інтерес до феномену інтелігенції знову стає актуальним наприкінці 80-х років. У цей час геополітична картина світу зазнала серйозних змін, відбувається стрімке формування нової картини буття, розпад імперії. Велику роль у цьому процесі відіграла інтелігенція.

Спочатку царизм, а потім більшовики регулярно здійснювали репресивні заходи, спрямовані проти багатьох талановитих діячів культури і мистецтва, науковців, освітян. Інтелігенція виступала як об'єднуючий фактор всіх суспільних верств населення. Створивши НРУ, національна інтелігенція реалізувала державотворчу місію.

Список літератури:

1. Ярослав Пасько. Пострадянська інтелігенція: ціннісна маргіналізація чи інтеріоризація європейського культурно-історичного спадку? *Філософська думка*. 2014. № 2. С. 27–42.
2. Захарченко Г. Про інтелігенцію. *Світанок*. 1943. 11 серпня.
3. Бойко Ю. Більшовики та українська інтелігенція. *Нова доба*. (Берлін). 1943. 21 лютий.
4. Михальський Вол. Стара і нова інтелігенція. *Українське слово* (Київ). 1941. 14 листопада.
5. За тісний зв'язок з селом. *Львівські вісті*. 1942. 8–9 листопада.
6. Андрусів П. Мистецтво – найміцніша зброя. Статті, промови й огляди, Бібліотека українознавства, Т. 57. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1987. 437 с.
7. Присяжний М. Одиссея В'ячеслава Чорновола, або кілька зауваг до підсумків першого парламентського року. *Дзвін*. 1991. № 6. С. 91–95.
8. Конрад Д. Європа особистостей. *Всесвіт*. 1991. № 6. С. 179–183.
9. Словник соціологічних і політологічних термінів / Нар. укр. акад. ; за заг. ред. : В. Астахової ; уклад. В. Астахова. Київ, 1993. 140.
10. Анатолій Лой. Зникаюча інтелігенція у трансформаціях сьогодення *Філософська думка*. 2014. № 2. С. 7–16.
11. Бураковський О. Рада націй та міжнаціональні стосунки в Україні. *Співдоповідь на Другому з'їзді Руху. Сучасність*. 1991. № 1. С. 56–60.
12. Павличко Д. Українська національна ідея: Інавгурац. лекція почес. професора Нац. ун-ту «Києво-Могилян. акад.», 1 верес. 2002 р. Київ, 2002. 58 с.
13. Маркусь Василь. Україна в першій половині 1990 року. *Сучасність*. 1991. № 1. С. 152–173.
14. Наддніпрянець В. Інтелігенція в СРСР. *Голос*. 1944. 13 лютого.
15. Бурдьє П. Соціологія політики: Пер. с фр. / Сост., общ. ред. и предисл. Н. Шматко. Москва, 1993. 336 с.

16. Відродження гідності. *Сучасність*. 1989. № 3. С. 111–112.
17. Круча О. Нова хвиля українізації: чинники і перспективи. *Сучасність*. 1989. № 3. С. 105–110.
18. Зі сторінок преси України. *Сучасність*. 1988. № 11. С. 124–127.
19. Лук'яненко Л. Газеті «Радянська Україна». *Український вісник*. 1988. № 11–12. С. 106–109.
20. Пригара С. Белетристична кооперація. *Рада*. 1913. 26 ноября.
21. Бичко А. Бичко І. Феномен української інтелігенції. Дрогобич, 1997. 115 с.
22. Деревінський В. Зовнішньополітичні пріоритети В. Чорновола. *Історико-політичні студії*. 2016. № 1. С. 32–37.
23. Декларація української асоціації незалежної творчої інтелігенції (УАНТеІ). *Український вісник*. 1988. № 11–12. С. 62–63.

Bilyk Ya.O. INTELLIGENCE IN THE PROCESS OF CREATION OF THE STATE (LATE 80'S – EARLY 90'S OF THE XX CENTURY)

Interest in the phenomenon of the intelligentsia again became relevant in the late 80's. At this time, the geopolitical picture of the world has undergone major changes. There is a rapid formation of a new picture of life, the collapse of the empire. The intelligentsia played an important role in this process. First tsarism, and then the Bolsheviks regularly carried out repressive measures. Repression was directed against talented figures of culture and art, scientists, educators. The intelligentsia acted as a unifying factor for all sections of society. The publication draws a parallel between the Ukrainian and Soviet intelligentsia during the formation of an independent state. The difference between the two social types is clearly shown. Mental differences between them are demonstrated. In particular, the nature of origin, relations with colleagues, other cultures, etc. The author proves that the national intelligentsia played an important cultural and socio-political role, therefore, was subjected to persecution by the authorities. The intelligentsia determined the political course and ideology of the NRU.

The Ukrainian intelligentsia has always respected another culture. For example, NRU programs attached great importance to addressing national minority issues. The intellectual elite were marked by a high degree of cohesion around the idea, leading thought to achieve the goal, defending national interests. She defended national and state interests. This gave the country a geopolitical status, the authority of Ukraine in the world. The Soviet intelligentsia was the antithesis of the national intelligentsia. The Soviet intelligentsia was created to oppose the national. The national was subjected to mass destruction.

The Ukrainian intelligentsia, in contrast to the Soviet, was characterized by the presence of critical thinking, serious argumentation based on knowledge of Russian history, culture, and philosophy. During the democratization of society, the national intelligentsia became the engine of political processes in the state, a force that united the nation around, formed the People's Ruh of Ukraine. It is shown that the NRU included the leading scientists of Ukraine.

Key words: national intelligentsia, soviet intelligentsia, NRU, V. Chornovol, scientists, writers.